

Τὸ Γαλ. 2:11-14 στὸ ἔργο τοῦ Μ. Victorinus καὶ ἡ ἀντιπαράθεση τῶν Ἀγίων Ἱερωνύμου καὶ Αὐγουστίνου

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΕΡ. ΜΟΥΣΤΑΚΗ*

Α. Εἰσαγωγικὴ ἀναφορὰ

Ἡ πρὸς Γαλάτας ἐπιστολὴ ἀποτελεῖ ἓνα ἀπὸ τὰ σημαντικότερα καὶ πλέον ἐνδιαφέροντα κείμενα τοῦ ἀπ. Παύλου καὶ τῆς Καινῆς Διαθήκης. Πλούσια σὲ πνευματικὰ μηνύματα καὶ νοήματα, ἀλλὰ καὶ πλήρης αὐτοβιογραφικῶν στοιχείων, ἰδιαίτερα στὰ δύο πρῶτα κεφάλαιά της, τὰ ὁποῖα, κατὰ τὴν ἐκτίμησή μας, κορυφώνονται καὶ ὀλοκληρώνονται μὲ τὴν περιγραφή τῆς συναντήσεως μὲ τὸν ἀπ. Πέτρο στὴν πόλη τῆς Ἀντιόχειας κατὰ τὸ Μάρτιο τοῦ ἔτους 49 μ.Χ., λίγο μετὰ ἀπὸ τὴν Ἀποστολικὴ Σύνοδο, ἡ ὁποία ἔλαβε χώρα στὴν Ἱερουσαλὴμ καὶ διευθέτησε, κατὰ τὸν πλέον ἀξιόπιστο τρόπο, τὸ ζήτημα τῶν σχέσεων τῆς Ἐκκλησίας μὲ τὴν ἰουδαϊκὴ παράδοση¹.

Τὸ πρόβλημα τῶν σχέσεων ἐξ ἔθνῶν καὶ ἐξ Ἰουδαίων πιστῶν ταλαιπώρησε τὰ πρῶτα χρόνια τὴν Ἐκκλησίαν καί, παρὰ τίς ξεκάθαρες θέσεις ποὺ ἔλαβε ἡ Ἀποστολικὴ Σύνοδος, ἐξακολούθησε νὰ ἀναστατώνει τίς κατὰ τόπους ἐκκλησίες καὶ μετὰ ἀπὸ αὐτή.

Σὲ αὐτὸ τὸ κλίμα πρέπει νὰ ἐνταχθεῖ καὶ ἡ διαφωνία τῶν δύο κορυφαίων ἀποστόλων στὴν Ἀντιόχεια, ἀλλὰ καὶ ἡ ἀμεσότητα μὲ τὴν ὁποία ὁ ἀπ. Παῦλος τὴν ἀντιμετώπισε φοβούμενος γιὰ τὴν «ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου», ὅπως μὲ σύνεση δηλώνει στοὺς στίχους 5 καὶ 14 τοῦ δευτέρου κεφαλαίου τῆς ἐπιστολῆς.

* Ὁ Ἀθανάσιος Μουστάκης εἶναι Δρ Θεολογίας καὶ Πτ. Θεολογίας καὶ Φιλοσοφίας.

1. Τὸ χωρίο Γαλ. 2:11-14, ἡ ἐρμηνεία του, τὰ σχετικὰ μὲ αὐτὸ ζήτημα καὶ ἡ εὐρύτερη προβληματικὴ του ἀποτελοῦν τὸ ἀντικείμενο τῆς ἀνέκδοτης διδακτορικῆς διατριβῆς μου μὲ τίτλο «Πέτρος καὶ Παῦλος στὴν Ἀντιόχεια. Ἱστορικὴ καὶ ἐρμηνευτικὴ προσέγγιση» (2011), τὴν ὁποία μπορεῖ νὰ βρεῖ ὁ ἀναγνώστης στὴν παρακάτω ἠλεκτρονικὴ διεύθυνση τοῦ Ε.Α.Δ.Δ.: <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/26882>.

Ἡ διαφωνία τῶν δύο ἀποστόλων καὶ ἡ ἔντονη ἀντίδραση τοῦ ἀπ. Παύλου στὴ στάση τοῦ ἀπ. Πέτρου προκάλεσε ἀμηχανία στους ἐρμηνευτὲς πατέρες τῆς Ἐκκλησίας στὴν ἀνατολὴ καὶ στὴ δύση. Ὁ Ὁριγένης θεμελίωσε τὴν λεγομένη «θεωρία τοῦ θεάτρου», κύριος ὑποστηρικτὴς τῆς ὁποίας ὑπῆρξε ὁ μέγιστος τῶν ἐρμηνευτῶν ἅγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος². Σύμφωνα μὲ ἀυτὴ οἱ δύο ἀπόστολοι δὲν διεφώνησαν στὴν Ἀντιόχεια, ἀλλὰ ὑποκρίθηκαν διαφωνία καὶ ἔνταση μὲ σκοπὸ νὰ διδάξουν τοὺς πιστοὺς.

Μελετώντας τὸ Γαλ. 2:11-14 διαπιστώνουμε ὅτι ὑπάρχουν πολλὰ στοιχεῖα τὰ ὁποῖα δὲν ταιριάζουν μὲ ἀυτὴ τὴν ἐρμηνεία. Ὑπὲρ αὐτῆς τῆς στάσεως συνηγορεῖ καὶ ἡ μαρτυρία ἄλλων πατέρων, οἱ ὁποῖοι ἀντιμετωπίζουν τὸ περιστατικὸ μὲ τὸν πλέον φυσικὸ τρόπο κατανοώντας το ὡς διαφωνία³, ἡ ὁποία, ὁμως, δὲν εἶχε περαιτέρω συνέπειες γιὰ τὴ συνοχὴ καὶ τὴν ἱστορικὴ πορεία τῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ διαμάχη μεταφέρθηκε καὶ στὴν ὀρθόδοξη δύση μὲ κορυφαῖο παράδειγμα τὴ διαφωνία καὶ τὴν ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν ἀνάμεσα στὸν ἅγ. Ἰερώνυμο⁴ καὶ στὸν ἅγ. Αὐγουστῖνο.

B. Marius Victorinus

Τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολὴ στὴ Δύση, κατὰ κάποιον τρόπο, ἐνεργοποιήθηκε ἀπὸ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Marius Victorinus⁵, τὸ ὁποῖο πρέπει

2. Μὲ τὸ περιστατικὸ ἀσχολεῖται σὲ δύο κείμενά του στὸ «Ἐπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολήν» (PG 61.633-48) καὶ τὸ κείμενό του μὲ τὸν περιγραφικὸ τίτλο «Τῆ προτέρᾳ συνάξει ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῇ καινῇ συναχθεὶς μετὰ τοῦ ἐπισκόπου, ταύτην ἐν τῇ παλαιᾷ εἶπεν εἰς τὴν περικοπήν τοῦ Ἀποστόλου: “Ὅτε δὲ ἦλθεν Πέτρος εἰς Ἀντιόχειαν κατὰ πρόσωπον αὐτῶ ἀντέστην καὶ δείκνυσιν, ὅτι οὐκ ἀντίστασις ἦν, ἀλλ’ οἰκονομία τὰ γινόμενα» (PG 51.371-388). Πρέπει νὰ διευκρινίσουμε ὅτι ἡ ἀντιμετώπιση τοῦ ἱεροῦ Χρυσόστομου διαφοροποιεῖται καὶ ἀπὸ αὐτὴ τοῦ Ὁριγένους, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν ἅγ. Ἰερωνύμου καὶ Αὐγουστίνου.

3. Μεταξὺ αὐτῶν καὶ οἱ ἅγιοι Γρηγόριος Θεολόγος (Ἔπη Ἡθικά PG 37.829.7-9) καὶ Βασίλειος Καισαρείας (Ἐπιστολὴ 250.36-38), καθὼς καὶ ὁ Δίδυμος ὁ Τυφλὸς στὸ ἀμφιβαλλόμενον ἔργο του Περί Τριάδος (PG 39.889.7-10).

4. Τὸ Ἐπόμνημα τοῦ ἅγ. Ἰερωνύμου πρὸς Γαλάτας ὑπάρχει στὸ PL 26.307-438D (Commentariorum in Epistulam Beati Pauli ad Galatas Libri Tres).

5. Μία ἐνδιαφέρουσα μορφή. Γνωρίζουμε ἐλάχιστα στοιχεῖα τοῦ βίου του. Γεννήθηκε στὴ Βόρεια Ἀφρικὴ τὴ δεκαετία τοῦ 280 μ.Χ. καὶ πέθανε γύρω στὸ 363 μ.Χ.. Δίδαξε ρητορικὴ στὴ Ρώμη καὶ ἀνῆκε στὶς τάξεις τῶν νεοπλατωνικῶν φιλοσόφων. Βαπτίσθηκε σὲ μεγάλη ἡλικία, γύ-

νά τοποθετηθεί μετά τη συγγραφή τῶν ἔργων του γιὰ τὴν Ἁγία Τριάδα (363 μ.Χ.) καὶ πρὸ τοῦ θανάτου του, ὁ ὁποῖος θὰ πρέπει νὰ τοποθετηθεῖ τὸ ἀργότερο γύρω στὸ 370 μ.Χ. Λίγα χρόνια μετὰ τὴν ἐμφάνιση τοῦ ὑπομνήματός του τουλάχιστον ἄλλοι πέντε λατῖνοι ἐρμηνευτὲς ὑπομνημάτισαν κείμενα τοῦ ἀπ. Παύλου.

Πρῶτο ἀνάμεσά τους πρέπει νὰ σημειωθεῖ τὸ ὑπόμνημα τοῦ λεγομένου Ἀμβροσιαστῆ (Ambrosiaster)⁶, τὸ ὁποῖο ἀκολουθοῦν τὰ ὑπομνήματα τοῦ ἁγ. Ἱερωνύμου στὶς ἐπιστολὲς Γαλάτας, Ἐφεσίους, Τίτον καὶ Φιλήμονα⁷, τοῦ ἁγ. Αὐγουστίνου, ὁ ὁποῖος συντάξε ὑπόμνημα στὴν Γαλάτα ἀνάμεσα στὰ ἔτη 394 καὶ 395⁸, ἐνῶ μέσα στὰ ἐπόμενα δέκα χρόνια (396-405) ὁ λεγόμενος ἀνώνυμος συγγραφέας τῆς Βουδαπέστης συντάσσει ὑπόμνημα σὲ ὅλες τὶς παύλειες ἐπιστολές. Τέλος, ἀνάμεσα στὰ ἔτη 405 καὶ 410 συγγράφει ὑπόμνημα καὶ ὁ Πελάγιος⁹.

ρὼ στὰ 70 μὲ πιθανότερο ἔτος τὸ 356 (St. COOPER, Victorinus': 20-21, 26-28, Στ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Πατρολογία Β': 223: τὸ 355). Λίγο πρὶν, τὸ 354, εἶχε τιμηθεῖ ἀπὸ τὴ ρωμαϊκὴ πολιτεία κερδίζοντας ἀναγνώριση γιὰ τὸ ἔργο του (St. COOPER, Victorinus': 26-28). Ἐργαζε κατὰ τοῦ Ἀρείου καὶ συντάξε ὑπομνήματα στὴν πρὸς Γαλάτας, πρὸς Φιλιπησίους καὶ πρὸς Ἐφεσίους ἀνάμεσα στὰ ἔτη 362 καὶ 363 (Στ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Πατρολογία Β': 228, St. COOPER, Victorinus': 1, 20, A. SOUTER, Commentaries: 8-9, F.F. BRUCE, Works: 132 κ.έ.). Θὰ μπορούσε νὰ χαρακτηρισθεῖ «θεολογῶν φιλόσοφος». Ἐνα ἀπὸ τὰ σημαντικὰ στοιχεῖα τῆς θεολογικῆς του στάσης εἶναι ὅτι ἀποδέχεται καὶ διαφυλάσσει τὸν ὄρο «ὁμοούσιος» (Στ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Πατρολογία Β': 224) συγγράφοντας καὶ σχετικὴ πραγματεία μὲ τίτλο «De homousio recipiendo» τὸ 363. Γνωρίζουμε ὅτι πέθανε ἀρκετὰ χρόνια πρὶν τὸ 386 μ.Χ., πιθανότατα γύρω στὸ 370 (St. COOPER, Victorinus': 16, 136). Πρβλ. SCHECK, Commentaries: 15.

6. Πρόκειται γιὰ μὴ ἐπιτυχὲς ὄνομα ποῦ δημιουργήθηκε ἀπὸ τὸν Ἑρασμο, κατὰ τὸ ἔτος 1527, ἐπειδὴ τὰ ἔργα αὐτοῦ τοῦ ἀγνώστου συγγραφέα ἐκδίδονταν μαζὶ μὲ τὰ ἔργα τοῦ ἁγ. Ἀμβροσίου Μεδιολάνων. Στὸ πρόσωπο ποῦ κρύβεται πίσω ἀπὸ αὐτὸ τὸ ὄνομα ἀποδίδεται ὑπόμνημα στὶς ἐπιστολὲς τοῦ ἀπ. Παύλου, τὸ ὁποῖο συντάχθηκε στὴ Ρώμη ἀνάμεσα στὰ ἔτη 366 καὶ 384 (A. SOUTER, Commentaries: 39, 42, 44). Ὁ συγγραφέας ἔδρασε ἀνάμεσα στὰ ἔτη 363 καὶ 384 στὴ Ρώμη, ἦταν μορφωμένος καὶ ἀκολουθεῖ τὴν ἱστοριογραφηματικὴ μέθοδο ἀποδεχόμενος τὴν τυπολογικὴ προσέγγιση τῶν Γραφῶν. Τὸ ὑπόμνημά του εἶναι τὸ πρῶτο (πλήρες) καὶ τὸ σημαντικότερο στὴ Δύση. Κατανοεῖ ὀρθὰ τὴν παύλεια προσέγγιση στὴ σχέση Νόμου – Εὐαγγελίου. Πρβλ. Στ. Γ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Πατρολογία Β': 462-463, 662 καὶ ΦΩΤΙΟΥ ΙΩΑΝΝΙΔΗ, Τὰ ὑπομνήματα τοῦ Ἀμβροσιαστῆ στὶς δύο πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὲς τοῦ ἀπ. Παύλου, [ΕΕΘΣΠΘ 17 (2007-2008)]: 97-104 (97-98).

7. Τὰ ὑπομνήματά του ἀποτελοῦνται κυρίως ἀπὸ ἀντιγραφές καὶ διασκευὲς κειμένων ἄλλων ἐρμηνευτῶν καὶ ἰδιαίτερος τοῦ Ὁριγένη (St. COOPER, Victorinus': 6-7). Γνώριζε τὴν ἐρμηνευτικὴ παράδοση τῆς ἀνατολῆς καὶ υἰοθετοῦσε πολλὰς θέσεις τῆς.

8. St. COOPER, Victorinus': 7, ὑπ. 18, E. PLUMER, Commentary: 3-4.

9. St. COOPER, Victorinus': 7, E. PLUMER, Commentary: 6.

Τὰ ὑπόμνηματα τοῦ Marius Victorinus ἦταν παραγωνισμένα καὶ ἐθεωροῦντο ὅτι ἄσκησαν περιορισμένη ἐπίδραση στὴν ἐρμηνευτικὴ τῶν παύλειων ἐπιστολῶν. Ἡ ἀντίληψη αὐτὴ ἄρχισε νὰ μεταβάλλεται τὸ 1947, ὅταν ὁ Alberto Pincherle¹⁰ ὑποστήριξε ὅτι ὁ ἱερός Αὐγουστίνος συμβουλευόταν τὸ ὑπόμνημα τοῦ Marius Victorinus. Ἡ θέση αὐτὴ ἔγινε εὐρέως ἀποδεκτὴ πολὺ ἀργότερα, τὰ τελευταῖα χρόνια τοῦ 20^{οῦ} αἰώνα¹¹. Ἐκ τῶν πραγμάτων, καθὼς δὲν σώζονται τὰ ὑπομνήματά του σὺς ἐπιστολὰς πρὸς Ρωμαίους καὶ Κορινθίους, ἡ εἰκόνα πού ἔχουμε γιὰ τὸν Marius Victorinus, ὡς ἐρμηνευτὴ τοῦ ἀπ. Παύλου, εἶναι ἀποσπασματικὴ¹².

Ἡ συζήτηση γιὰ τὴ σχέση τοῦ Marius Victorinus μὲ τοὺς κατοπινούς λατίνους ἐρμηνευτὲς τοῦ ἀπ. Παύλου εἶναι μακρὰ. Ἀναμφίβολα πολλὰ σημεῖα πρέπει νὰ διερευνηθοῦν ἀκόμη μὰ καὶ στὴν περίπτωσι πού δὲν ἀποδειχθοῦν ἄμεσες σχέσεις ἀνάμεσα στοὺς συγγραφεῖς αὐτοὺς ὁ Marius Victorinus ἀποδεικνύεται πρωτοπόρος στὴν διεύρυνση τῆς ποικιλίας τῶν στοιχείων πού ἀξιοποιοῦνται σὲ ἓνα παύλειο ὑπόμνημα¹³.

Γ. Τὸ ὑπόμνημα τοῦ Marius Victorinus¹⁴

Ὁ Marius Victorinus ξεκινᾷ τὴν ἀνάλυση τοῦ χωρίου μὲ τὴν παραδοχὴ ὅτι ὁ ἀπ. Παῦλος παραθέτει τὸ περιστατικὸ γιὰ νὰ ἐνισχύσει τὴν ἄποψη πού εἶχε ἤδη παρουσιάσει μὲ τὸ ὑλικὸ πού μᾶς προσέφερε μέχρι τὸν στίχο 2:10, ὅτι δὲν ἦταν κατώτερος ἀπὸ τοὺς ἄλλους ἀποστόλους, ἀλλὰ ἀντιθέτως, ἡ γνώμη καὶ οἱ θέσεις του τύγχαναν ἀποδοχῆς καὶ εἶχαν βαρύνουσα σημασία γιὰ τὴν διαμόρφωση τῆς ἱεραποστολικῆς στρατηγικῆς τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν ἀνακυπτόντων προβλημάτων.

Ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμὴ καθιστᾷ σαφὲς πὼς κατὰ τὴν ἐκτίμησή του ἡ διαφωνία τῶν δύο ἀποστόλων ἦταν πραγματικὴ καὶ ὄχι τεχνητή. Μὲ αὐτὴ τὴν ἐπιλο-

10. La Formazione teologica di S. Agostino, Rome: Edizioni Italiane, 1947: 118

11. ST. COOPER, Victorinus': 182-184.

12. ST. COOPER, Victorinus': 3: μᾶς λείπουν στοιχεῖα γιὰ τὶς θέσεις του σὲ θέματα πού σχετίζονται μὲ τὸ φύλο, τὸ γάμο, τὴν ἄσκησι, τὰ χαρίσματα καὶ τοὺς χαρισματούχους κ.ἄ.

13. ST. COOPER, Victorinus': 245-246.

14. Θὰ περιοριστοῦμε σὲ παρουσίαση τῶν στίχων Γαλ. 2:11-14, οἱ ὁποῖοι παρουσιάζονται σὺς σελίδες 277-281 τῆς μετάφρασης τοῦ St. Cooper.

γή του αυτομάτως τίθεται στην ομάδα τῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων πού ἀντιτίθενται στη θεωρία τῆς προσποιήσεως.

Χαρακτηρίζει τὴ στάση τοῦ ἀπ. Πέτρου «ἀμαρτία» καὶ ὄχι «σφάλμα». Τὸ θέμα αὐτὸ τέθηκε κυρίως ἀπὸ τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς τῆς δύσεως. Ὁ Δίδυμος ὁ Ἀλεξανδρεὺς στὴν ἀνατολὴ συνδέει τὴν ὑποκρισία γιὰ τὴν ὁποία κατηγορεῖ ὁ ἀπ. Παῦλος τὸν συναπόστολό του μὲ τὴν παρακοὴ τῶν πρωτοπλάστων καὶ τὴν ἐπακολουθήσασα πώση τοῦ ἀνθρώπου: «μόνης θεϊκῆς φύσεως τὸ ἀεὶ ἀψευδές»¹⁵ κλίνοντας πρὸς τὴν ἄποψη ὅτι πρόκειται γιὰ «σφάλμα» καὶ ὄχι «ἀμαρτία».

Ὁ Marius Victorinus ἀναφέρεται στὴν ἀμαρτία τοῦ ἀπ. Πέτρου, χρησιμοποιώντας τὴ λέξη «peccatum», ἐνῶ ὁ ἱερός Αὐγουστίνος γιὰ νὰ περιγράψει τὴ στάση του χρησιμοποιεῖ τὴ λέξη «eiros»¹⁶. Ἡ πρώτη λέξη μεταφράζεται ὡς «ἀμαρτία» καὶ τὸ εὔρος τῆς σημασίας της καλύπτει τὶς ἐννοιολογικὲς περιοχὲς τῶν νόμων, τῆς συνέσεως καὶ τῆς ἠθικῆς¹⁷, ἐνῶ ἡ δευτέρα μπορεῖ νὰ ἀποδοθεῖ ὡς «πλάνη» ἢ «σφάλμα» ἐνέχοντας καὶ τὴν ἔννοια «ἀμαρτάνω ἐκ πλάνης»¹⁸. Ἀπὸ τὶς δύο περιπτώσεις, ἡ πρώτη προσδιορίζει τὴν πράξη μὲ ἀυστηρότητα, ἐνῶ ἡ δευτέρα τὴν ἐντάσσει σὲ ὀρθότερο πλαίσιο ἐγγύτερα στοῦ σκεπτικὸ τοῦ ἀπ. Παύλου¹⁹. Δεχόμενοι ὅτι ἐπρόκειτο γιὰ ἀπλὴ πλάνη, τότε ἡ εὐθύνη τοῦ ἀπ. Πέτρου περιορίζεται περισσότερο. Οἱ λέξεις «πλάνη» ἢ «σφάλμα» σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴ μομφὴ τῆς ὑποκρισίας, ἀποδίδουν ἀκριβέστερα τὴν ἠθικὴ ποιότητα τῆς πράξεως τοῦ ἀπ. Πέτρου: *ἐπλανήθη ἕξαιτίας τῶν συνθηκῶν* καὶ αἰτιολογοῦν τὴ μομφὴ πού τοῦ ἀποδίδει ὁ ἀπ. Παῦλος, ὁ ὁποῖος σὲ κανένα σημεῖο τῆς περιγραφῆς του δὲν φαίνεται νὰ υἱοθετεῖ τὴν ἄποψη ὅτι ἡ στάση τοῦ ἀπ. Πέτρου ἦταν ἀποτέλεσμα τῆς διαφοροποιήσεώς του ἀπὸ τὶς θέσεις πού ἐξέφραζε ἡ πίστη τῆς Ἐκκλησίας. Ἀντιθέτως, ἡ στάση τοῦ ἀπ. Πέτρου ἦταν ἓνα προσωρινὸ σφάλμα, μίαν προσωρινὴ ἐκτροπή.

«Καὶ ἐγὼ ἂν εἶχα ἀμαρτήσει, ἡ σύναξι τῶν πιστῶν θὰ μὲ εἶχε ἐπιτιμήσει, ὅπως ἔκαναν ὅλοι ἀπέναντι στοῦ ἀπ. Πέτρου»²⁰. Μὲ αὐτὰ τὰ λόγια ὁ Marius

15. Περί Τριάδος II, PG 39.540AB. Πρβλ. PG 39.888C, PG 39.889A.

16. PLUMER, Commentary: 145, ὑπ. 49. Ὁ Marius Victorinus χαρακτηρίζει τὴν πράξη τοῦ ἀπ. Πέτρου καὶ «μεγάλῃ ἀμαρτία», ἐνῶ θεωρεῖ ὅτι ὠδηγήθηκε σὲ αὐτὴ ἕξαιτίας τῆς δειλίας του.

17. ΕΥΣΤΡ. ΤΣΑΚΑΛΩΤΟΥ, Λατινοελληνικὸν Λεξικόν: 493.

18. ΕΥΣΤΡ. ΤΣΑΚΑΛΩΤΟΥ, Λατινοελληνικὸν Λεξικόν: 225.

19. E. PLUMER, Commentary: 145, ὑπ. 49.

20. ST. COOPER, Victorinus': 277.

Victorinus παρουσιάζει τὸ σκεπτικὸ τοῦ ἁπ. Παύλου γιὰ τὴ στάση του ἀπέναντι στὸν ἁπ. Πέτρο.

Στοὺς στίχους 12 καὶ 13, ὅπως παρατηρεῖ ὁ συγγραφέας τοῦ ὑπομνήματος, ὁ ἁπ. Παῦλος περιγράφει τὴ φύση τῆς ἁμαρτίας τοῦ ἁπ. Πέτρου καὶ τονίζει δύο στοιχεῖα: πρῶτον ὅτι κανένα σφάλμα δὲν ἐντοπίστηκε στὴ διδασκαλία του καὶ ὅτι ὁ ἁπ. Πέτρος δὲν ἄρθρωσε ἐπιτιμητικὸ λόγο ἀπέναντί του. Δεύτερον, ὅτι στὸ πρόσωπο τοῦ ἁπ. Πέτρου ὁ ἁπ. Παῦλος κατηγοροῦσε τὴ σύναξη τῶν Γαλατῶν, ἡ ὁποία τὸν ἀκολούθησε χωρὶς νὰ ἐλέγξει τὴν ὀρθότητα τῆς στάσεώς του.

Ὁ Marius Victorinus συνδυάζει τὴν ὑπαναχώρηση τοῦ ἁπ. Πέτρου μὲ τὴν ἐπίσκεψη στὴν Ἀντιόχεια ἀπεσταλμένων τοῦ Ἰακώβου (τὸν ὁποῖο συνδέει καὶ μὲ τὴν ἰουδαϊκῆς προελεύσεως αἰρετικὴ ὁμάδα τῶν συμμαχιανῶν)²¹ καὶ σημειώνει ὅτι ἀπὸ φόβο²² πείστηκε νὰ ἀλλάξει στάση.

Προχωρώντας στὴν ἐρμηνεία τῆς περικοπῆς ὁ Marius Victorinus δὲν διστάζει νὰ κατηγορήσει ὅσους ὑποκρίθηκαν ἀκολουθώντας τὸν ἁπ. Πέτρο ὅτι ἐρμηνεύουν ἐσφαλμένα τὸ εὐαγγέλιο: «Τὸ ὅτι ἡ στάση τοῦ ἁπ. Πέτρου ἦταν ὑποκρισία δὲν τὴν ἔκανε λιγότερο ἐσφαλμένη ἀφ' ἑνὸς γιατί παρασύρθηκε ἀπὸ φόβο καὶ ἀφ' ἑτέρου διότι ὅσοι ἐξαιπατήθηκαν ἀπὸ τὴν στάση του δὲν γνώριζαν ὅτι ὁ ἁπ. Πέτρος ὑποκρινόταν»²³. Μὲ αὐτὲς τὶς σκέψεις ὁ Marius Victorinus ὀλοκληρώνει τὴν ἀναφορά του στὸ περιστατικὸ τῆς Ἀντιόχειας ἀποδίδοντας σημαντικὴ εὐθύνη στὸν ἁπ. Πέτρο γιὰ τὴν στάση του.

Μελετώντας τὰ σχόλια τοῦ Marius Victorinus διαπιστώνουμε ὅτι ἡ ἀνάλυσή του εἶναι μεθοδικὴ καὶ ἀρκετὰ ἐκτενής. Σὲ κάποια σημεία φαίνεται νὰ διακατέχεται ἀπὸ πνεῦμα σχολαστικότητας, τὸ ὁποῖο πιθανότατα σχετίζεται μὲ τὴν φιλοσοφικὴ του παιδεία. Παραδόξως, ἂν καὶ τὸ ὑπόμνημα τοῦ Marius Victorinus προηγῆται τῶν ἄλλων καὶ θὰ ἀναμέναμε νὰ εἶναι μικρότερο σὲ ἔκταση, εἶναι μεγαλύτερο καὶ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Ἀμβροσιαστῆ (κατὰ 40%) καὶ ἀπὸ τὸ κείμενο τοῦ Πελαγίου (κατὰ 170%). Ἡ ἰδιαιτερότητά του αὐτὴ ἴσως νὰ ὀφείλεται στὴ συνήθεια ποὺ εἶχε ἀποκτήσει ἀπὸ τὴν ἐπαγγελματικὴ ἐνασχόλησή του μὲ τὴ ρητορικὴ τέχνη νὰ ἀπεραντολογεῖ²⁴.

21. ST. COOPER, *Victorinus*: 278, ὑπ. 125: ὁ συγγραφέας θεωρεῖ ὀρθὴ τὴ σύνδεση τοῦ ἁγ. Ἰακώβου μὲ ἰουδαιοχριστιανικὲς ὁμάδες.

22. Δὲν διευκρινίζει ποῖα ἦταν ἡ αἰτία τοῦ φόβου τοῦ ἀποστόλου.

23. ST. COOPER, *Victorinus*: 280.

24. A. SOUTER, *Commentaries*: 21. Ὁ PLUMER (*Commentary*: 33, ὑπ. 169) δίνει τοὺς ἀκόλου-

Δ. Τὸ ὑπόμνημα τοῦ ἁγ. Ἱερωνύμου καὶ τὸ περιστατικὸ τῆς Ἀντιόχειας

Ὁ ἁγ. Ἱερώνυμος (347-420 μ.Χ.) συνέγραψε τὸ ὑπόμνημά του στὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολὴ γύρω στὸ 388 μ.Χ. στὴ Βηθλεέμ, ὅπου παρέμεινε ἀπὸ τὸ 386 μέχρι περίπου τὸ 390 μ.Χ.²⁵ Εἶναι ἐνδιαφέρουσα ἡ προσπάθεια ποὺ κάνει νὰ ἐλαχιστοποιήσει τὴν ἀντιπαράθεση τῶν δύο ἀποστόλων στὴν Ἀντιόχεια, ἡ ὁποία περιγράφεται μὲ κάπως ἔντονους ὅρους ἀπὸ τὸν ἁπ. Παῦλο. Ἡ ἀφορμὴ γιὰ τὴ στάση τοῦ ἁγ. Ἱερωνύμου προέρχεται ἀπὸ κείμενο τοῦ Πορφυρίου, ὁ ὁποῖος συνδέει τὸ Γαλ. 5:10, στὸ ὁποῖο γράφεται ὅτι «ὁ ταράσων ὑμᾶς βαστάσει τὸ κρῖμα, ὅστις ἐὰν ᾗ», μὲ τὸ περιστατικὸ τῆς Ἀντιόχειας καὶ θεωρεῖ ὅτι «ὁ ταράσων» ᾗταν ὁ ἁπ. Πέτρος. Αὐτὴ τὴν προσέγγιση τὴν εἶχε κάνει πρῶτος ὁ Ὁριγένης καὶ ὁ ἁγ. Ἱερώνυμος φαίνεται νὰ τὸν ἀκολουθεῖ²⁶.

Ὁ ἁγ. Ἱερώνυμος συντάσσει τὸ ὑπόμνημά του περισσότερα ἀπὸ εἴκοσι χρόνια μετὰ ἀπὸ αὐτὸ τοῦ Marius Victorinus, τὸ ὁποῖο γνωρίζει μὰ δὲν ἐκτιμᾷ καθόλου, καθὼς σημειώνει ὅτι ὁ συγγραφέας του ᾗταν ἀπασχολημένος μὲ τὴ μελέτη τῆς κοσμικῆς γραμματείας καὶ δὲ γνώριζε τίποτα ἀπὸ τὶς Γραφές²⁷. Κατηγορία ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι ἔχει κάποια βάση. Ὁ Marius Victorinus ᾗταν γνωστὸς ὡς ρήτορας. Ἡ παιδεία του ᾗταν κοσμικὴ καὶ οἱ γνώσεις του ἐκτείνονταν στὸ χῶρο τῆς ρητορικῆς καὶ τῆς φιλοσοφίας, κάτι ποὺ διακρίνεται καὶ στὸ ὑπόμνημά του, καθὼς οἱ ἀναλύσεις του ἔχουν μία σχολαστικὴ τάση καὶ μοιάζει ἐγκλωβισμένος στοὺς κανόνες τῆς λογικῆς ἀνάλυσης.

Στὸ ἀπόσπασμα τοῦ ὑπομνήματος ποὺ ἐξετάσαμε δὲν ἐντοπίσαμε καμία ἀναφορὰ σὲ βιβλικὸ ἢ πατερικὸ κείμενο. Πάντως, τὸ συγκεκριμένο ἀπόσπασμα μᾶς πείθει ὅτι ὁ συγγραφέας του εἶχε ἐντοπίσει τὸν πυρῆνα τοῦ προβλήματος ποὺ προέκυψε στὴν Ἀντιόχεια σὲ ἱκανοποιητικὸ βαθμὸ, μεγαλύτερο πολλῶν ἄλλων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων ἢ συγχρόνων ἐπιστημόνων.

θους ἀριθμοὺς μὲ μέτρο σύγκρισης τὶς στήλες τῆς Patrologia Latina ποὺ καταλαμβάνει τὸ κάθε ὑπόμνημα: Marius Victorinus 51, Ἀμβροσιαστὴς 36, Ἱερώνυμος 130, Αὐγουστίνος 43 καὶ Πελάγιος 19.

25. SCHECK, Commentaries: 8, ST. JEROME, Works: 39, PLUMER, Commentary: 33 (τὸ 386 ἢ λίγο ἀργότερα). Τὴν ἴδια περίοδο συνέγραψε καὶ τὰ ὑπομνήματά του στὶς ἐπιστολὲς πρὸς Ἐφεσίους, πρὸς Τίτον καὶ πρὸς Φιλήμονα.

26. SCHECK, Commentaries: 31.

27. ST. JEROME, Works: 920.

Στὸν πρόλογο τοῦ ὑπομνήματός του ὁ ἅγ. Ἰερώνυμος σημειώνει ὅτι ὁ ἅπ. Παῦλος παρουσιάζει τὸν ἅπ. Πέτρο νὰ πράττει ὅ,τι ἀκριβῶς περιμέναμεν οἱ ἄνθρωποι τῆς περιτομῆς.

Πρέπει νὰ σημειώσουμε ὅτι σὲ κάποια σημεία τοῦ ὑπομνήματος ἀποδέχεται τὴ διαφωνία ὡς πραγματική. Ὡς μία ἄποψη πού ἐξισορροπεῖ τὴ μεγέθυνση τοῦ περιστατικοῦ ἀπὸ τὸν Πορφύριο, προτείνει ὅτι οἱ δύο ἀπόστολοι προσποιήθηκαν διαφωνία ἐνεργώντας ὑπὸ τὴν πίεση τῆς στιγμῆς. Ἡ στάση τους δὲν ἦταν προσχεδιασμένη, ἀλλὰ ἀυθόρμητη. Μετὰ τὴν Ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ ὁ ἰουδαϊκὸς νόμος δὲν ἦταν πλέον δεσμευτικός. Οἱ ἐξ ἐθνῶν πιστοὶ ἐρμήνευσαν λάθος τὴ στάση τοῦ ἅπ. Πέτρου καὶ θεώρησαν ὅτι ὁ νόμος ἦταν δεσμευτικός καὶ γι' αὐτούς. Ὁ ἅπ. Παῦλος διεπίστωσε ὅτι ἦταν ἔτοιμοι νὰ ἀπομακρυνθοῦν ἀπὸ τὴν Ἐκκλησία. Γιὰ νὰ ἀποτρέψει τὴ διάσπαση ἐγκάλεσε τὸν ἅπ. Πέτρο, ἂν καὶ γνώριζε πλήρως τὴν καλὴν προθέσει. Μάλιστα, ὁ ἅγ. Ἰερώνυμος σημειώνει ὅτι ὅταν ὁ ἅπ. Παῦλος εἶπε ὅτι ὁ συναπόστολός του δὲν βαδίζει ὀρθὰ δὲν ἐξέφραζε τὴ δική του ἄποψη, ἀλλὰ αὐτὴ τῶν ἐξ ἐθνῶν.

Ἡ οὐσία τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἅγ. Ἰερωνύμου εἶναι ὅτι οἱ δύο ἀπόστολοι δὲν εἶχαν λόγο νὰ διαφωνήσουν, καθὼς πίστευαν τὸ ἴδιο ἀπέναντι στοὺς νόμους γνωρίζοντας καλὰ ὅτι πλέον δὲν ἦταν δεσμευτικός. Ἡ ἐπιστροφή τοῦ ἅπ. Πέτρου στὴν τήρηση πρακτικῶν τοῦ νόμου ἦταν μιὰ κίνηση τακτικῆς γιὰ νὰ κερδίσει Ἰουδαίους γιὰ τὸ Χριστό.

Στὸ σημεῖο αὐτό, ὁ ἅγ. Ἰερώνυμος ὑποστηρίζει ὅτι καὶ ὁ ἅπ. Παῦλος ἐπέδειξε ἀνάλογη συμπεριφορὰ σημειώνει τὸ παράδειγμα τῆς περιτομῆς τοῦ ἅπ. Τιμοθέου καὶ τὴ συμμετοχὴ του σὲ ἰουδαϊκὰ τελετὰ ἀγνισμοῦ παραθέτοντας καὶ τὴ φράση του «ἐγενόμην τοῖς Ἰουδαίοις ὡς Ἰουδαῖος, ἵνα Ἰουδαίους κερδίσω» (Α΄ Κορ. 9:20).

Κατὰ τὸν ἅγ. Ἰερώνυμο στὴν πρὸς Γαλάτας ἢ πολεμικὴ τοῦ ἅπ. Παύλου ἔναντι τοῦ ἅπ. Πέτρου συνεχίζει καὶ μετὰ τὸ στίχο 2:21, ἀλλὰ δὲν εἶναι πραγματική.

Φαίνεται ὅτι ἂν καὶ πολλοὶ σύγχρονοι ἐρευνητὲς ἀπορρίπτουν τὴν στάση τοῦ ἅγ. Ἰερωνύμου ἀπέναντι στοὺς περιστατικὸς, συμφωνοῦν μαζί του ὅτι οἱ στίχοι Γαλ. 2:15-21 ἀπευθύνονται ἐναντία στὸν ἅπ. Πέτρο²⁸.

Ἐπιμένει ἰδιαίτερα στὴν κριτικὴ του ἀπέναντι στὸν Πορφύριο –γνωστὸ κατῆγορο τοῦ χριστιανισμοῦ– λέγοντας ὅτι ἐπιθυμία του ἦταν νὰ στιγματίσει τὸν

28. SCHECK, Commentaries: 31-34.

ἀπ. Πέτρο με σφάλμα καὶ τὸν ἀπ. Παῦλο με θρασύτητα καὶ ἐπιπλέον νὰ ἀποδώσει σὲ ὄλους τοὺς χριστιανοὺς τὴν κατηγορία τῶν ἐσφαλμένων ἀντιλήψεων καὶ τῶν ψευδῶν δογμάτων με τὴν αἰτιολογία ὅτι οἱ ἡγέτες τους ἦλθαν σὲ σοβαρὴ ἀντίθεση, διαφωνία, μεταξύ τους²⁹.

Ξεκινώντας ἀπὸ αὐτὲς τὶς σκέψεις, ὡς μία ἀντίδραση στὸν Πορφύριο, ἀναπτύσσει τὴν ἄποψη ὅτι ἡ διαφωνία τῶν δύο ἀποστόλων δὲν ἦταν πραγματική, ἀλλὰ εἰκονική. Ἡ θέση αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴ βάση γιὰ τὴν ἔντονη καὶ μακρὰ ἀντιπαράθεσή του με τὸν ἱερό Αὐγουστῖνο.

Ἦδη ἔχουμε ἀναφερθεῖ στὴ στενὴ σχέση ἀνάμεσα στὸν Marius Victorinus καὶ στὸ ὑπόμνημα τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ἡ ὁποία δὲν περιορίζεται σὲ λεκτικὲς συγγένειες, ἀλλὰ περιλαμβάνει κοινὲς ἔννοιες καὶ ιδέες³⁰.

Ὅπως διαπιστώνουμε, ἀπὸ τὴν ἀναφορὰ τοῦ ἀγ. Ἰερωνύμου στὸν πρόλογο τοῦ δικοῦ του ὑπομνήματος, ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος πιθανότατα γνώριζε τὸ ὑπόμνημα τοῦ Marius Victorinus στὴν πρὸς Γαλάτας³¹. Μάλιστα, στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ Ἰερωνύμος ἀσκεῖ ἔντονη κριτικὴ στὸν Marius Victorinus³² καὶ ὁ Αὐγουστῖνος, λαμβάνοντας ἀντίθετη πρὸς τὸν Ἰερώνυμο θέση, παρουσιάζεται ὡς σύμμαχος του.

Ἡ ἔρμηνεία τῆς στάσεως τοῦ ἀπ. Πέτρου ἀπὸ τὸν Marius Victorinus ὡς «*reccatum*» καὶ μάλιστα ὡς «*magnum reccatum*» εἶναι βέβαιο ὅτι συνέβαλε στὴν τάση ὑποτιμῆσεώς του ἀπὸ τὸν Ἰερώνυμο³³.

Ἡ προσπάθεια τοῦ Ἰερωνύμου νὰ ὑπερασπιστεῖ τὴ στάση τοῦ ἀπ. Πέτρου στὴν Ἀντιόχεια ἴσως πηγάζει ἀπὸ τὴν πεποίθησή του ὅτι ὁ ἀπ. Πέτρος ἀρχικὰ ἦταν ἐπίσκοπος στὴν Ἀντιόχεια καὶ ἔπειτα στὴ Ρώμη³⁴. Θεωρώντας ὡς δεδομέ-

29. SCHECK, Commentaries: 31.

30. PLUMER, Commentary: 7-9. Ὁ Marius Victorinus λειτούργησε καὶ ὡς παράδειγμα βίου γιὰ τὸν νεαρό Αὐγουστῖνο, ὁ ὁποῖος εἶχε ταλαιπωρηθεῖ ἀπὸ τὸν ἐκλυτο βίο καὶ τὴ θητεία του στὸν Μανιχαϊσμό καὶ ἐπιζητοῦσε τὴν ἀσφάλεια καὶ τὴ σιγουριά τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας (PLUMER, Commentary: 13).

31. Σὲ αὐτὸν τὸν Πρόλογο τίθεται τὸ θέμα τοῦ ἐπεισοδίου ποὺ προέκυψε στὴν Ἀντιόχεια ἀνάμεσα στοὺς δύο ἀποστόλους, θέμα γιὰ ὁποῖο, μαζί με τὸ θέμα τοῦ κανόνα τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὁ Αὐγουστῖνος ἀσκεῖ ἔντονη κριτικὴ στὸν Ἰερώνυμο (PLUMER, Commentary: 20).

32. PL 26.308A-B. Πρὸβλ. PLUMER, Commentary: 34, ὑπ. 174. Θεωρεῖ ὅτι παραμένει ρήτορας καὶ νεοπλατωνικός. Σὲ ἄλλες ἀναφορὲς του πάντως τὸν ἐπαινεῖ κυρίως ὡς ρήτορα, ἀλλὰ καὶ ὡς ὑπομνηματιστὴ τοῦ ἀπ. Παύλου (PLUMER, Commentary: 35).

33. PLUMER, Commentary: 44, ὑπ. 253 καὶ 254.

34. PL 26.341C. Διαπραγματεύομαι ἀναλυτικὰ τὸ θέμα αὐτὸ στὴ διδ. διατρ. μου καταλήγοντας στὸ συμπέρασμα ὅτι ὁ ἀπ. Πέτρος –ὅπως ἐξᾴλλου καὶ οἱ ἄλλοι ἀπόστολοι– δὲν διετέλεσε ἐπίσκοπος τῆς Ἀντιόχειας (ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ, Ἀντιόχεια: 143-152).

νο τὸ ἀλάθητο τοῦ ἀποστόλου ἦταν ἀναπόφευκτο νὰ ἐπιμείνει στὴν ἀπουσία σφάλματος καί, πολὺ περισσότερο, ἁμαρτίας. Στὸ ὑπόμνημά του ἀποκαλεῖ τὴν ἀντιπαράθεση «ιερὴ διαφωνία» προβάλλοντας τὴ θεωρία τῆς προσποιήσεως («*simulatio*») καὶ τῶν δύο ἀποστόλων.

Τὸ σκεπτικὸ τοῦ ἁγ. Ἰερωνύμου ἦταν ὅτι, καθὼς μετὰ τὸ θάνατο καὶ τὴν ἀνάσταση τοῦ Χριστοῦ ὁ ἰουδαϊκὸς νόμος δὲν ἦταν πλέον δεσμευτικὸς, ὁ ἁπ. Πέτρος δὲν δίστασε νὰ παρακαθίσει στὸ ἴδιο τραπέζι μὲ τοὺς ἐξ ἔθνῶν χριστιανοὺς στὴν Ἀντιόχεια. Μετὰ ἀπὸ ἀντίδραση τῶν ἰουδαϊζόντων τῆς Ἱερουσαλήμ ἄλλαξε συμπεριφορὰ καὶ ἀπομακρύνθηκε ἀπὸ τὴν ἐπαφὴ μὲ τοὺς πρώην ἐθνικούς. Ἡ στάση του αὐτῆ, ὅμως, ἔδωσε στοὺς ἐξ ἔθνῶν πιστοὺς τὸ ἐσφαλμένο μήνυμα ὅτι ὁ νόμος ἦταν δεσμευτικὸς. Προσπαθώντας ὁ ἁπ. Παῦλος νὰ τοὺς ἀποτρέψει ἀπὸ τὸ νὰ φύγουν ἀπὸ τὴν πίστη, ἀποφάσισε νὰ λύσει τὸ πρόβλημα ὑποκρινόμενος ὅτι ἀντιτίθεται στὸν ἁπ. Πέτρο: «Ὁ Παῦλος ἐναντιώθηκε στὸν Πέτρο καὶ στοὺς ἄλλους δημοσίως, ὥστε ἡ δική του «*hyprocrisis*» νὰ ἐξισορροπηθεῖ ἀπὸ τὴν «*hyprocrisi*» τῆς ἀντιπαράθεσεως καὶ ὅλοι νὰ σωθοῦν: αὐτοὶ ποὺ εἶχαν ἐπιλέξει τὴν περιτομὴ ἀκολουθώντας τὸν Πέτρο καὶ αὐτοὶ ποὺ δὲν τὴν ἐπιθυμοῦσαν ἐπιλέγοντας τὴν ἐλευθερίαν τοῦ Παύλου³⁵.

Ἔτσι, ὅταν ὁ ἁπ. Παῦλος λέει ὅτι ὁ ἁπ. Πέτρος σφάλει, ἐκφράζει τὴν ἄποψη τῶν ἐξ ἔθνῶν πιστῶν καὶ ὄχι τῆ δική του. Ὁ ἁγ. Ἰερώνυμος ἀντιλαμβάνεται τοὺς δύο ἀποστόλους ὡς δύο ρήτορες ποὺ δὲν διαφωνοῦν πραγματικά, ἀλλὰ ὑποκρίνονται ὅτι διαφωνοῦν πρὸς χάριν τῶν πελατῶν τους.

Ε. Τὸ ὑπόμνημα τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου στὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολὴ

Ἡ στάση τοῦ ἁγ. Ἰερωνύμου ἀπέναντι στὸ περιστατικὸ τῆς Ἀντιόχειας προκάλεσε τὴν ἔντονη ἀντίδραση τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου, ὁ ὁποῖος τὸ 394/5 συνέγραψε ὑπόμνημα στὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολή³⁶. Τρίτο στὴ σειρὰ τῶν πέντε ὑπομνημάτων στὴ συγκεκριμένη ἐπιστολή, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ τοποθετηθοῦν στὸ ἴδιο πνευματικὸ κλίμα τῆς πεντηκονταετίας 360-410 μ.Χ. Στοιχεῖ κυρίως στὴν κατήχηση τῶν ἀναγνωστῶν καὶ στὴν ἀξιόπιστη πληροφόρησή τους γιὰ τὴ χριστιανικὴ πίστη. Ὁ χαρακτῆρας του εἶναι ποιμαντικὸς³⁷.

35. PLUMER, Commentary: 46, ὑπ. 268, PL 26 339B-C.

36. PLUMER, Commentary: 4.

37. PLUMER, Commentary: 117.

Ἡ ἀνάλυση τοῦ δευτέρου κεφαλαίου τῆς πρὸς Γαλάτας περιλαμβάνεται στὶς παραγράφους 10-17 τοῦ ὑπομνήματος. Παρὰ τὸν σχετικὰ ἀναλυτικὸ χαρακτῆρα του δὲν ἀσχολεῖται καθόλου μὲ τὸ σημαντικὸ θέμα τῆς σχέσεως τῆς συναντήσεως τῶν ἀποστόλων πὸν περιγράφεται στὸ Γαλ. 2:1-10 μὲ τὴ συνάντηση πὸν περιγράφεται στὸ 15^ο κεφάλαιο τῶν Πράξεων³⁸.

Ἦδη ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τοῦ ὑπομνήματος ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος ξεκαθαρίζει ὅτι τὸ εὐαγγέλιο πὸν κηρύττει ὁ ἅπ. Παῦλος εἶναι δοσμένο ἀπὸ τὸν Θεὸ καὶ κατὰ συνέπεια δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ψευδές· ὁ ἅπ. Παῦλος δὲν λέει ψέμματα³⁹. Μέρημα τοῦ συγγραφέα εἶναι νὰ ἀπαλλάξει τὸν ἅπ. Παῦλο ἀπὸ κάθε ὑποψία ὑποκρισίας ἢ σφάλματος καὶ νὰ τὸν παρουσιάσει στοὺς πιστοὺς καθαρὸ καὶ πλήρως ἀξιόπιστο⁴⁰.

Παρουσιάζει τὸ περιστατικὸ τῆς περιτομῆς τοῦ ἅπ. Τιμοθέου στὸ Πρ. 16:1-3 διευκρινίζοντας ὅτι ἡ περιτομὴ ἔγινε ὄχι γιατί ὁ ἅπ. Παῦλος τὴν ἀποδεχόταν ὡς μέσο σωτηρίας, ἀλλὰ γιὰ νὰ ἀποφύγει τὸν σκανδαλισμὸ τῶν ἐξ Ἰουδαίων πιστῶν, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐπιθυμοῦσαν νὰ ἔρχονται σὲ ἐπαφὴ μὲ ἀπερίτητους. Μὲ τὴ στάση του δὲν δείχνει ὑποκρισία, ἀλλὰ περιφρόνηση καὶ πρὸς τὴν περιτομὴ καὶ πρὸς τὴν ἀκροβυστία. Ὁ ἅγ. Ἰερώνυμος χρησιμοποιεῖ τὸ περιστατικὸ αὐτὸ στὴν μεταξύ τους ἀλληλογραφία καὶ ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος τοῦ ἀπαντᾷ ἀναλόγως. Ἡ περιτομὴ ἀπειλεῖ τὴν πίστη μόνο ὅταν κάποιος θέτει τὴν ἐλπίδα του γιὰ τὴ σωτηρία σὲ αὐτὴ καὶ ὄχι στὸν ἀναστημένο Χριστό. Αὐτὸ προσπαθοῦσαν νὰ κάνουν οἱ διάφοροι ἀπεσταλμένοι τοῦ Μεγάλου Συνεδρίου, ὅπως διαπιστώσαμε καὶ ἀπὸ τὴ δράση τους στὴν Ἀντιόχεια πρὸ τῆς Ἀποστολικῆς Συνόδου («καὶ τινες κατελθόντες ἀπὸ τῆς Ἰουδαίας ἐδίδασκον τοὺς ἀδελφοὺς ὅτι, ἐὰν μὴ περιτιμηθῆτε τῷ ἔθει Μωϋσέως, οὐ δύνασθε σωθῆναι», Πρ. 15:1). Αὐτὸ πὸν ἐνόησε τὸν ἅπ. Παῦλο στὴν Ἀντιόχεια καὶ τὸν ὤθησε νὰ ἀντιδράσει ἔντονα ἦταν ὁ κίνδυνος πὸν διέβλεπε στὴ στάση τοῦ ἅπ. Πέτρου νὰ συνδεθεῖ ἡ σωτηρία μὲ τὴν τήρηση τῶν διατροφικῶν διατάξεων καὶ ἀπαγορεύσεων τοῦ ἰουδαϊσμοῦ⁴¹.

Ὅπως σημειώνει ὁ ἱερὸς Αὐγουστίνος, ἡ μομφὴ τοῦ ἅπ. Παύλου πρὸς τὸν ἅπ. Πέτρο σχετίζεται μὲ πιθανὴ προσπάθειά του νὰ ἐπιβάλει τὶς ἰουδαϊκὲς προ-

38. Πρόκειται γιὰ τὸ ἴδιο περιστατικὸ, τὸ ὁποῖο παρουσιάζεται μέσα ἀπὸ διαφορετικὴ ὀπτικὴ γωνία ἀπὸ τὸν ἅπ. Παῦλο καὶ τὸν εὐαγγ. Λουκᾶ (ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ, Ἀντιόχεια: 231-235).

39. PLUMER, Commentary: 49, Ὑπόμνημα 1.6.

40. PLUMER, Commentary: 49, Ὑπόμνημα 15.1-4.

41. Πρὸβλ. PLUMER, Commentary: 91.

κτικῆς στοὺς ἕξ ἔθνῶν καὶ ὄχι μὲ τὴν τήρηση τοῦ νόμου ἀπὸ τὸν ἴδιο καὶ τοὺς ἕξ Ἰουδαίων πιστούς⁴².

Στὴ φράση «ἀπὸ Ἰακώβου», ἡ ὁποία ἔχει προκαλέσει πολλὴ ἐπιστημονικὴ συζήτηση, ἡ θέση ποὺ λαμβάνει ὁ συγγραφέας τοῦ ὑπομνήματος εἶναι ὅτι αὐτοὶ δὲν συνδέονται μὲ τὸν ἄγ. Ἰάκωβο τὸν Ἀδελφόθεο ὡς ἀπεσταλμένοι του, ἀλλὰ μὲ τὴν περιοχὴ στὴν ὁποία ὁ ἄγ. Ἰάκωβος εἶχε τὴν ποιμαντικὴ εὐθύνη, δηλαδὴ τὴν Ἰουδαία («id est a Ioudaea»)⁴³.

Ὁ ἄπ. Πέτρος ὑποκρίθηκε –δηλαδὴ τὸ εἶπε δίχως νὰ τὸ πιστεῦει– ὅτι συμφωνοῦσε πὼς οἱ ἕξ ἔθνῶν ἔπρεπε νὰ τηροῦν τὸ νόμο καὶ νὰ σηκώνουν ὅλα τὰ βάρη του, ἀκόμη καὶ αὐτὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἡ Ἀποστολικὴ Σύνοδος τοὺς εἶχε ἀπαλλάξει⁴⁴. Κατὰ συνέπεια, ἡ μομφὴ τοῦ ἄπ. Παύλου ἐνώπιον ὄλων ἦταν ἀναγκαία καὶ ἡ στάση του αὐτὴ ἐπ’ οὐδενὶ παραβιάζει, ὅπως ὑπεστήριξε ὁ ἄγ. Ἱερώνυμος, τὴ ρῆση τοῦ Χριστοῦ ποὺ καταγράφεται ἀπὸ τὸν εὐαγγελιστὴ Ματθαῖο (18:15) καὶ ζητᾷ ὁ ἔλεγχος ἀδελφοῦ ἀπὸ ἀδελφὸ νὰ μὴν γίνετα δημοσίως, ἀλλὰ κατ’ ἰδίαν, ὥστε νὰ μὴν ἐκτεθεῖ ὁ σφάλων, ἀλλὰ νὰ διορθωθεῖ δίχως νὰ θιγεῖ ὁ ἐγωισμὸς του. «Ἐνα σφάλμα, τὸ ὁποῖο ἔχει κάνει ζημιὰ δημοσίως δὲν ἔχει νόημα νὰ διορθωθεῖ κατ’ ἰδίαν («non enim utile erat errorem, qui palam noceret, in secreto emendare») τονίζει ὁ ἱερός Αὐγουστίνος⁴⁵. Αὐτὸς ποὺ ἔσφαλε δημοσίως καὶ μὲ τὴν στάση του προκάλεσε σύγχυση στοὺς πιστοὺς ἔπρεπε νὰ ἐλεγχθεῖ δημοσίως, ὥστε νὰ καταλάβουν ὅσοι τὸν εἶχαν ἀκούσει ὅτι ἡ στάση του ἦταν λάθος καὶ νὰ πάψουν νὰ τὴν ἀποδέχονται. Διαφορετικά, μὲ τὸν κατ’ ἰδίαν ἔλεγχο, ὑπῆρχε ὀρατὸς ὁ κίνδυνος νὰ διορθωθεῖ αὐτὸς ὁ ὁποῖος εἶχε σφάλει, ἀλλὰ νὰ μὴν ἀλλάξουν στάση ὅσοι ἀπὸ τοὺς πιστοὺς τὸν εἶχαν ἀκούσει καὶ ἀκολουθήσει. Μία τέτοιου εἴδους διόρθωση δὲν θὰ ἔλυνε τὸ πρόβλημα στὴν Ἀντιόχεια⁴⁶.

Ὁ ἱερός Αὐγουστίνος ἐπιμένει στὰ θετικὰ σημεῖα τῆς στάσεως τοῦ ἄπ. Πέτρου μετὰ τὸν ἔλεγχο. Ὁ καθένας ἀντιλαμβάνεται ὅτι μὲ τὸ κῦρος καὶ τὴν ἐξέχουσα θέση ποὺ κατεῖχε στὴ νεόφυττὴ Ἐκκλησία, θὰ μποροῦσε νὰ διαχωρίσει τὴν θέση του ἀπὸ τὸν ἄπ. Παῦλο καὶ νὰ προκαλέσει ρήγμα στοὺς κόλπους τῶν πιστῶν, ἀλλὰ δὲν ἔκανε κάτι τέτοιο.

42. PLUMER, Commentary: 143, Ὑπόμνημα 15.5.

43. PLUMER, Commentary: 145, Ὑπόμνημα 15.6. Πρβλ. ΜΟΥΣΤΑΚΗΣ, Ἀντιόχεια: 361-362 καὶ 373-390 (ἀναλυτικὴ παρουσίαση τοῦ προβλήματος τῆς ταυτότητάς τους).

44. PLUMER, Commentary: 145, Ὑπόμνημα 15.7.

45. PLUMER, Commentary: 145, Ὑπόμνημα 15.9.

46. PLUMER, Commentary: 50, Ὑπόμνημα 15.8-9, πρβλ καὶ σελ. 94.

Ἡ στάση τοῦ ἀπ. Πέτρου εἶναι σημαντικότερη ἀπὸ αὐτὴ τοῦ ἀπ. Παύλου, καθὼς, ὅπως σημειώνει ὁ ἱερός Αὐγουστίνος στὸ ὑπόμνημά του στὴν ἐπιστολή, εἶναι δυσκολότερο νὰ ἀποδεχθεῖς τὸν ἔλεγχο ποὺ ἀσκεῖ ἐναντίον σου κάποιος, παρὰ νὰ τὸν ἀσκήσεις ἐσὺ ὁ ἴδιος σὲ κάποιον τρίτο. Κατὰ συνέπεια, ἡ στάση τοῦ ἀπ. Πέτρου μετὰ τὸ περιστατικό, ὄχι ἀπλῶς ὑποστήριξε τὴν ἐξουσία, τὴν αἴγλη ποὺ εἶχε στὴν χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ἀλλὰ κατόρθωσε νὰ τὴν ἐνισχύσει προβάλλοντας ὡς πῶλος καὶ παράγοντας ἐνόητας⁴⁷.

Ὁ ἀπ. Πέτρος –στὸν ὅποιο ὁ Κύριος μὲ τὴν τριπλὴ ρήση (Ἰω. 21:15-17) ἀνέθεσε τὴ διαποιμάνση τοῦ ποιμνίου του– οἰκειοθελῶς ἀποδέχθηκε τὴ μομφὴ τοῦ ἀπ. Παύλου μὲ σταθερότητα καὶ ἀγάπη γιὰ νὰ σωθεῖ τὸ ποιμνίό του, καθὼς εἶναι εὐκόλο νὰ ἐντοπίσεις τὰ σφάλματα κάποιου ἄλλου, ἀλλὰ ὄχι τὰ δικά σου. Καὶ μάλιστα –συνεχίζει– νὰ μὴν διορθωθεῖς μόνος σου, ἀλλὰ νὰ ἐπιτρέψεις σὲ κάποιον νεαρό νὰ σὲ διορθώσει μπροστὰ σὲ ἄλλους⁴⁸.

Τὸ περιστατικό καὶ ἡ στάση τοῦ ἀπ. Πέτρου σὲ αὐτὸ μᾶς διδάσκει ὅλους ὡς ἓνα σημαντικό παράδειγμα ταπεινώσεως («magnum humilitatis exemplum»), τὸ ὁποῖο ἀποτελεῖ καὶ τὸ πιὸ πολύτιμο χριστιανικὸ μάθημα, καθὼς μὲ τὴν ταπείνωση διασώζεται ἡ ἀγάπη, διότι τίποτα δὲν βλάπτει ἀμεσότερα τὴν ἀγάπη ἀπὸ τὴν ὑπερηφάνεια⁴⁹.

Ὁ ἀντίποδας τῆς ἀγάπης γιὰ τὸν ἱερό Αὐγουστίνο εἶναι ὁ «φόβος», ὁ ὁποῖος φαίνεται ὅτι καθόρισε τὴ συμπεριφορὰ τοῦ ἀπ. Πέτρου στὴν Ἀντιόχεια. Εἶναι σαφές ὅτι προσδιορίζει τὴν ἀγάπη ὡς τὸ μοναδικὸ κίνητρο τῆς χριστιανικῆς συμπεριφορᾶς⁵⁰.

Τὸ ὑπόμνημα τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου παρουσιάζει μεγάλο ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν ἐρμηνεία τῆς περικοπῆς, καθὼς σὲ αὐτὸ ἡ στάση τῶν δύο ἀποστόλων ἀποτιμᾶται μὲ σοβαρότητα καὶ ἀκρίβεια, μὲ γνώση τοῦ κειμένου καὶ τῶν γραφῶν, χωρὶς νὰ μεγαλοποιεῖται ἢ νὰ μειώνεται ὁ ρόλος τοῦ ἐνὸς ἢ τοῦ ἄλλου ἀποστόλου⁵¹.

47. PLUMER, Commentary: 95 καὶ Ὑπόμνημα 15.9-10.

48. PLUMER, Commentary: 145, Ὑπόμνημα 15.10.

49. PLUMER, Commentary: 145, Ὑπόμνημα 15.11.

50. Ἀνάλογες ἀντιλήψεις συναντᾶμε καὶ στὴν ἀνατολή, καθὼς οἱ πατέρες ἀπὸ τὰ τρία κίνητρα (φόβο, προσδοκία ἀνταμοιβῆς καὶ ἀγάπη) ὡς ἐπιθυμητὸ προκρίνουν μόνον τὸ τελευταῖο.

51. PLUMER, Commentary: 145, ὑπ. 49.

ΣΤ. Ἡ ἀντιπαράθεση τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου μὲ τὸν ἅγιο Ἱερώνυμο μέσῳ ἐπιστολῶν

Ἡ ἀντιπαράθεση τῶν δύο ἀνδρῶν, ποὺ ἀκολούθησε τὴ δημοσιοποίηση τῶν ὑπομνημάτων τους, ξεκίνησε μὲ τὴν ἐπιστολὴ 28⁵² ποὺ ἀπέστειλε τὸ 394 ὁ ἱερός Αὐγουστίνος πρὸς τὸν ἅγ. Ἱερώνυμο⁵³. Ἐχοντας διαβάσει τὸ ὑπόμνημα τοῦ τελευταίου θεώρησε ὑποχρέωσή του νὰ ἐκφράσει τὴ θλίψη του, ἐνῶ ταυτόχρονα ἐκφράζει τὸν σκεπτικισμό του σχετικὰ μὲ τὴ δυνατότητα τῶν ἐρμηνευτῶν νὰ ἀποδίδουν στὰ ἱερά πρόσωπα ποὺ πρωταγωνιστοῦν στὰ βιβλικά κείμενα τὸ δικαίωμα νὰ ψεύδονται γιὰ νὰ ἐπιτύχουν τοὺς σκοποὺς τους. Μὲ αὐτὴ τὴ στάση τους, ἐπισημαίνει, ὑποσκάπτουν ριζικὰ τὴν ἀξιοπιστία τῶν Γραφῶν⁵⁴.

Ὅπως ὀρθὰ παρατηρεῖ ὁ ἱερός Αὐγουστίνος, σύμφωνα μὲ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἅγ. Ἱερωνύμου ὁ ἀπ. Παῦλος εἶπε ψέμματα καὶ κατὰ τὴν ἐξέλιξη τοῦ ἐπεισοδίου, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν παράθεσή του στὴν πρὸς Γαλάτας⁵⁵. Στὴν πρώτη περίπτωση θύματα τοῦ ψεύδους τοῦ ἦταν οἱ παρόντες στὸ περιστατικὸ καὶ στὴν δευτέρῃ οἱ παραλήπτες καὶ οἱ ἀναγνώστες τῆς ἐπιστολῆς.

Στὴν ἐπιστολὴ ὑπ' ἀρ. 40⁵⁶ τοῦ ἔτους 397 παίρνοντας ἀφορμὴ ἀπὸ τὴ φράση «ἃ δὲ γράφω ὑμῖν, ἰδοὺ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ὅτι οὐ ψεύδομαι» (Γαλ. 1:20), σὲ συνδυασμὸ μὲ τὶς κατηγορίες ποὺ ἀπευθύνει ὁ ἀπ. Παῦλος στὸν ἀπ. Πέτρο, ὁ ἱερός Αὐγουστίνος ὑποστηρίζει ὅτι ἀποδεχόμενοι αὐτὲς τὶς μομφές ὡς μὴ ἀληθεῖς καταρρακώνουμε τὸ κῦρος τῶν Γραφῶν, καθὼς πλέον δὲν μποροῦμε νὰ τὶς ἐμπιστευθοῦμε γιὰ τίποτα. Συνεχίζοντας, σημειώνει ὅτι ἀληθῶς ὁ ἀπ. Πέτρος διορθώθηκε καὶ ἡ περιγραφή τοῦ περιστατικοῦ ἀπὸ τὸν ἀπ. Παῦλο εἶναι ἀκριβῆς (κεφ. 4, παρ. 5)⁵⁷. Κάθε ἄλλη ἀντιμετώπιση θὰ παρέδιδε τὶς Γραφές στὶς ἐπερχόμενες γενεές ἀνυπόληπτες καὶ ἀναξιόπιστες⁵⁸.

Τὸ 402 ὁ ἱερός Αὐγουστίνος στέλνει ἄλλη ἐπιστολὴ (ὑπ' ἀρ. 67⁵⁹) στὸν ἅγ. Ἱερώνυμο. Σὲ αὐτὴ ἀπολογεῖται γιὰ τὰ ὅσα πιθανῶς ἔφτασαν στὰ αὐτιά τοῦ

52. SCHAFF, St. Augustine: 582-585.

53. Αὐτὴ ἡ ἐπιστολὴ παραδόξως δὲν ἐπιδόθηκε στὸν παραλήπτη, καθὼς ὁ κομιστής δὲν ὀλοκλήρωσε τὸ ταξίδι του. Ἀποσπάσματά της περιλαμβάνει ὁ ἱερός Αὐγουστίνος στὴν ἐπιστολὴ ὑπ' ἀρ. 40 τοῦ ἔτους 397.

54. PLUMER, Commentary: 48.

55. PLUMER, Commentary: 48, ὑπ. 279.

56. SCHAFF, St. Augustine: 627-631.

57. SCHAFF, St. Augustine: 629.

58. SCHECK, Commentaries: 35.

Ἰερωνύμου, σχετικά με ὑποτιθέμενο βιβλίο του στο ὁποῖο τὸν κατηγορεῖ, καὶ τὸν βεβαιώνει με κάθε εἰλικρίνεια ὅτι κάτι τέτοιο δὲν ἰσχύει, ἀλλὰ δὲν διστάζει νὰ παραδεχθεῖ ὅτι σὲ κάποια σημεῖα διαφωνοῦν καὶ τὸν προσκαλεῖ νὰ τοῦ ἐκθέσει με ἀδελφικὸ πνεῦμα τὶς ἐνστάσεις του.

Ἀπαντώντας ὁ ἅγ. Ἰερώνυμος (ὑπ' ἀρ. 68⁶⁰) παραμερίζει τὶς φήμες γιὰ βιβλίο τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου πού στρέφεται ἐναντίον του καὶ ἐπιμένει ιδιαίτερα στὸ βάρος τῶν χρόνων πού βαραίνουν στοὺς ὤμους του. Τὸ 402 μ.Χ. πού γράφει αὐτὴ τὴν ἐπιστολὴ ἦταν 55 ἐτῶν καὶ ἀφήνει στὸν ἀναγνώστη τὴν ἐντύπωση ὅτι σκοπεύει νὰ παραδώσει τὴν ἐρμηνευτικὴ σκυτάλη στὸν ἱερὸ Αὐγουστίνου, ὁ ὁποῖος ἦταν λίγα χρόνια νεότερος.

Μὲ τὸ πρόβλημα τῆς συνάντησης στὴν Ἀντιόχεια ἀσχολεῖται καὶ ἡ ἐπιστολὴ ὑπ' ἀρ. 73, τοῦ ἔτους 404 μ.Χ.⁶¹, τὴν ὁποία ἀπευθύνει ὁ Αὐγουστίνος. Σὲ αὐτὴ ἡ συζήτηση ἐπικεντρώνεται στὶς σχέσεις του με τὸν ἅγιο Ἰερώνυμο καὶ διακρίνεται κάποια ἔνταση, ἡ ὁποία πιθανότατα ὀφείλεται στὴν ἐρμηνεία τοῦ Γαλ. 2:11-14 καὶ στὸ θέμα τῆς μεταφράσεως τῶν Γραφῶν.

Τὸ 404 μ.Χ. ὁ ἅγ. Ἰερώνυμος ἀπευθύνει μία μακροσκελὴ ἐπιστολὴ στὸν ἱερὸ Αὐγουστίνου (ὑπ' ἀρ. 75)⁶², στὴν ὁποία προσπαθεῖ νὰ αἰτιολογήσει τὴ στάση του στὸ θέμα πού ἐπὶ σειρὰ ἐτῶν εἶχε προκαλέσει τὸ ἐνδιαφέρον καὶ τῶν δύο. Τονίζει ὅτι ἀκολουθεῖ τὸν Ὁριγένη, τὸν ὁποῖο θεωρεῖ κορυφαία μορφή τῆς ἐκκλησιαστικῆς γραμματείας καὶ ὁ ὁποῖος εἶχε ἀφιερῶσει πολὺ κόπο γιὰ νὰ παρουσιάσει τὴν ἐρμηνεία του στὴν πρὸς Γαλάτας, ἀλλὰ καὶ στὸ ἐπεισόδιο τῆς Ἀντιόχειας⁶³. Ὁ ἅγ. Ἰερώνυμος πιστεύει ὅτι με τὴν ἐρμηνεία του ἐπιτυγχάνει δύο τινά: καὶ τὸν ἀπ. Πέτρο παρουσιάζει νὰ μὴν ἁμαρτάνει, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀπ. Παῦλο νὰ μὴν τὸν κατηγορεῖ γιὰ κάτι πού καὶ ὁ ἴδιος ἔκανε⁶⁴. Ἀνάμεσα στὰ ἐπιχειρήματά του εἶναι ὅτι καὶ ὁ ἅγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος συμφωνεῖ με τὴ δική του ἐρμηνεία, ἀποδεχόμενος ὅτι στὴν Ἀντιόχεια ἔχουμε μία προσυμφωνημένη διαφωνία τῶν δύο ἀποστόλων γιὰ νὰ ὠφελήσουν τοὺς πιστούς⁶⁵.

59. SCHAFF, St. Augustine: 736.

60. SCHAFF, St. Augustine: 737-738.

61. SCHAFF, St. Augustine: 748-754.

62. SCHAFF, St. Augustine: 756-773.

63. SCHECK, Commentaries: 8. Στὸ ἔργο τοῦ Παμφίλου «Ἀπολογία ὑπὲρ τοῦ Ὁριγένους» σώζονται ἀποσπάσματα ἀπὸ τὰ ὑπομνήματα τοῦ Ὁριγένους, τὰ ὁποῖα ἐπιβεβαιώνουν τὴν ἐξάρτηση τῆς ἐρμηνείας τοῦ ἅγ. Ἰερωνύμου ἀπὸ αὐτὴ τοῦ Ὁριγένους.

64. SCHAFF, St. Augustine: 758-9, III.4.

65. SCHAFF, St. Augustine: 760, III.6.

Προσπαθώντας να ενισχύσει τις θέσεις του μᾶς προσφέρει μία σειρά παραδειγμάτων, τὰ ὁποῖα ὑποδεικνύουν ὅτι ὁ ἅπ. Πέτρος εἶχε σαφῆ γνώση τοῦ ὅτι ὁ νόμος πλέον δὲν μποροῦσε νὰ εἶναι σὲ ἰσχύ⁶⁶. Μάλιστα, στὴν προσπάθειά του νὰ μειώσει τὸ κῦρος καὶ τὴν αὐτοπεποίθηση τοῦ ἅπ. Παύλου, ὁ ὁποῖος στὴν περιγραφή τοῦ περιστατικοῦ παρουσιάζεται νὰ ἐμπιστεύεται πλήρως τὶς ἀπόψεις του, προσαγάγει τὸ Γαλ. 2:2, στὸ ὁποῖο διακρίνεται ἡ ἀνασφάλειά του σχετικὰ μὲ τὴν ἱεραποστολικὴ δράση του στὸν χῶρο τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἀνασφάλεια αὐτή, κατὰ τὴν ἐρμηνεία τοῦ ἁγ. Ἱερωνύμου, ἔπρεπε νὰ θεραπευθεῖ ἀπὸ τὴν στάση τοῦ ἅπ. Πέτρου στὴν Ἀντιόχεια. Ἔτσι, ὁ ἅπ. Παῦλος γιὰ νὰ προσπορίσῃ προσωπικὸ ὄφελος, παρουσιάζεται νὰ παραμερίζει καὶ νὰ μέμφεται ἔντονα τὸν ἅπ. Πέτρο.

Ὁ ἁγ. Ἱερωνύμος, ἄριστος γνώστης τῶν Γραφῶν, στὴν προσπάθειά του νὰ δείξει ὅτι καὶ ὁ ἅπ. Παῦλος τηροῦσε τὸ Νόμο καὶ κατὰ συνέπεια δὲν θὰ ἦταν δυνατὸ νὰ κατηγορήσει τὸν ἅπ. Πέτρο γι' αὐτὴ του τὴ στάση ἀναφέρεται στὴν περιτομὴ τοῦ Τιμοθέου (Πρ. 15:41, 16:1-3) καὶ στὴν τήρηση τῶν ὄρκων τοῦ ἅπ. Παύλου, οἱ ὁποῖοι περιελάμβαναν ἀγνισμό καὶ ξύρισμα τῆς κεφαλῆς (Πρ. 18:18). Καταλήγει δὲ μὲ τὴν παρατήρηση ὅτι οἱ δύο ἀπόστολοι προσποιήθηκαν ὅτι τηροῦν τὸ νόμο ἐξαιτίας τοῦ φόβου ἀπὸ τοὺς Ἰουδαίους⁶⁷. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ὁ ἁγ. Ἱερωνύμος καυχᾶται ὅτι δὲν παρασύρθηκε ἀπὸ τὶς βλασημίες τοῦ Πορφυρίου, ὁ ὁποῖος παρουσιάζει τοὺς ἀποστόλους νὰ καυγαδίζουν μεταξύ τους σὰν νὰ ἦταν μικρὰ παιδιά. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο μέμφεται τὸν ἱερό Αὐγουστῖνο, ὁ ὁποῖος ἐπιμένει στὴ θεωρία τῆς πραγματικῆς διαφωνίας γιὰ τὸ ἐπεισόδιο.

Ὁ ἱερός Αὐγουστῖνος ὀρθὰ ἐντοπίζει ἀσυνέπειες στὴν ἐρμηνεία τοῦ ἁγ. Ἱερωνύμου, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι δὲν ἔχει κατανοήσει πλήρως τὴν στάση του⁶⁸.

Ἡ ἀπόρριψη τῆς θέσεως τῶν ἀρχαίων σχολιαστῶν εἶναι ἀναγκαῖο νὰ αἰτιολογηθεῖ ἐπαρκῶς ἀπὸ τὸν ἱερό Αὐγουστῖνο. Ὁ Χριστὸς ἔφερε τὸ τέλος, δηλαδὴ τὴν ὀλοκλήρωση, τοῦ νόμου⁶⁹.

Ἡ ἐπιστολὴ συνεχίζει σὲ αὐτὸ τὸ ὑπερβολικὰ λεπτολόγο ὕψος, τὸ ὁποῖο ἀγγίζει τὰ ὄρια τῆς σχολαστικότητος, καθὼς προσπαθεῖ νὰ παρουσιάσει μὲ ἕναν πληθωρικὸ τρόπο τὶς ἀπόψεις τοῦ συγγραφέα τῆς, ὁ ὁποῖος διακατέχεται ἀπὸ ἔντονη ἐπιθυμία νὰ πείσει τὸν ἀντίπαλό του.

66. SCHAFF, St. Augustine: 760-761, III.7.

67. SCHAFF, St. Augustine: 763, III.11.

68. SCHECK, Commentaries: 35.

69. SCHAFF, St. Augustine: 764-766, IV.12.

Τὸ ἐπόμενο ἔτος (405 μ.Χ.) ὁ ἅγ. Αὐγουστίνος ἀπάντησε στὸν ἅγιο Ἱερώνυμο μὲ τὴν ὑπ' ἀρ. 82 –ἐπίσης μακροσκελῆ– ἐπιστολή⁷⁰, ἡ ὁποία ἀπαντᾷ στὶς 72, 75 καὶ 81.

Σὲ αὐτὴ θίγονται πολλὰ θέματα, ὅπως παραδείγματος χάριν αὐτὸ τῆς μεταφράσεως τῶν Γραφῶν στὴν ὁποία εἶχε προχωρήσει ὁ ἅγ. Ἱερώνυμος, ἀλλὰ κυριαρχεῖ τὸ θέμα τῆς ἀντιμετωπίσεως τοῦ περιστατικοῦ τῆς Ἀντιόχειας. Ἡ παρουσία τοῦ θέματος αὐτοῦ εἶναι τόσο σημαντικὴ γιὰ τὴ συγκεκριμένη ἐπιστολή, ὥστε κάποιοι ἐρευνητὲς θεωροῦν ὅτι σὲ αὐτὴ τίθεται γιὰ πρώτη φορὰ τὸ θέμα τῆς προσβολῆς τοῦ ἀπ. Πέτρου ἀπὸ τὸν ἀπ. Παῦλο⁷¹.

Ὁ ἅγ. Αὐγουστίνος ἐξηγεῖ τὴ στάση του ἀπέναντι στοῦ περιστατικό: ἡ μομφὴ τοῦ ἀπ. Παύλου ἀπευθύνεται σὲ αὐτοὺς ποὺ προσδοκοῦν τὴ δικαίωσή τους ἀπὸ τὸ νόμο. Σὲ αὐτὴ τὴν προσπάθειά του ὁ ἅγ. Αὐγουστίνος στρέφεται στοῦ χωρίου Γαλ. 2:21: «Οὐκ ἀθετῶ τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ· εἰ γὰρ διὰ νόμου δικαιοσύνη, ἄρα Χριστὸς δωρεὰν ἀπέθανεν»⁷². Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο καθιστᾷ στὸν παραλήπτη τῆς ἐπιστολῆς σαφὲς ὅτι στὰ περιστατικά ποὺ ἀναφέρει σὲ παλαιότερη ἐπιστολή του (περιτομὴ Τιμοθέου καὶ ἀγνισμὸς δικὸς του) ἡ στάση τοῦ ἀπ. Παύλου δὲν προκαλεῖται ἀπὸ πίστη τοῦ ὅτι ὁ νόμος ἔχει νὰ τοῦ προσφέρει κάτι, ἀλλὰ ἀπὸ τὴν πεποίθησή του ὅτι ὁ νόμος ἔχει παρῆλθει μπροστὰ στὴ χάρη τοῦ Χριστοῦ. Ἀντιθέτως, ὅ,τι κάνει τὸ κάνει περιφρονώντας τὸ νόμο καὶ γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ δὲν ἔχει πρόβλημα.

Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο ἀναφέρει τὸ χωρίο Γαλ. 5:18 «εἰ δὲ Πνεύματι ἄγεσθε, οὐκ ἐστὲ ὑπὸ νόμον» διασαφηνίζοντας ὅτι μετὰ τὴν ἔλευση τῆς χάριτος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὁ νόμος καθίσταται περιττός. Γιὰ τὸ λόγο αὐτὸ ὁ ἀπ. Παῦλος ἐφιστᾷ ιδιαίτερα τὴν προσοχὴ τῶν παραληπτῶν τῆς ἐπιστολῆς στὴν «ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου».

Ὁ ἐπιστέλων καθιστᾷ σαφὲς ὅτι ὅταν ὁ ἀπ. Παῦλος μιλᾷ γιὰ τὴν περιτομὴ (π.χ. «τινὲς ἐκ τῆς περιτομῆς) ἀναφέρεται στὴν ἀποδοχὴ ὀλοκλήρου τοῦ φάσματος τοῦ νόμου⁷³. Στὴ συνέχεια, προχωρώντας ἕνα βῆμα πιὸ μπροστὰ, παραθέτοντας τὸ Ρωμ. 7:13 συσχετίζει τὸ νόμο μὲ τὴν ἁμαρτία: «τὸ οὖν ἀγαθὸν ἐμοὶ

70. SCHAFF, St. Augustine: 790-811.

71. PLUMER, Commentary: 52, ἀναφέρεται στοῦ ἄρθρο τοῦ Ronald S. Cole-Turner μὲ τίτλο Anti-Heretical Issues and the Debate Over Galatians 2:11 14 in the Letters of St. Augustine to St. Jerome (Augustinian Studies 11 (1980): 155-166).

72. SCHAFF, St. Augustine: 801.

73. SCHAFF, St. Augustine: 801.

γένετο θάνατος; μὴ γένοιτο· ἀλλὰ ἡ ἁμαρτία, ἵνα φανῇ ἁμαρτία, διὰ τοῦ ἀγαθοῦ μοι κατεργαζομένη θάνατον, ἵνα γένηται καθ' ὑπερβολὴν ἁμαρτωλὸς ἡ ἁμαρτία διὰ τῆς ἐντολῆς»⁷⁴. Ἡ προσκόλλησις ἐν τῇ «ἐντολῇ» (= νόμο) ὁδηγεῖ σὲ ἀπώλεια τῆς χάριτος καὶ ἐπιφέρει τὴν ἁμαρτία. Συνεχίζοντας τὴν προσπάθεια νὰ αἰτιολογήσῃ τὴν στάση τοῦ ἁπ. Παύλου ὁ ἱερός Ἀύγουστίνος παραθέτει καὶ ἓνα ἄλλο χωρίο ἀπὸ τὴν πρὸς Ῥωμαίους ἐπιστολή. Πρόκειται γιὰ τὸ χωρίο 5:20, τὸ ὁποῖο προσδιορίζει τὸ ρόλο τοῦ νόμου στὸ σχέδιο τοῦ Θεοῦ γιὰ τὴν σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου: «νόμος δὲ παρεσιήληθεν ἵνα πλεονάσῃ τὸ παραπτώμα· οὐ δὲ ἐπλεόνασεν ἡ ἁμαρτία, ὑπερεπερίσσευσεν ἡ χάρις»⁷⁵.

Συνεχίζοντας μὲ κάπως ἐντονότερο ὕφος ὁ ἱερός Ἀύγουστίνος τονίζει ὅτι ὁ ἁπ. Παῦλος γράφει τὴν ἀλήθεια ὅταν λέει ὅτι εἶδε τὸν ἁπ. Πέτρο νὰ μὴν βαδίζει ὀρθά⁷⁶. Συμπληρώνει ὅτι ὁ ἁπ. Πέτρος μὲ τὴν ταπείνωσιν καὶ τὴν ἀγάπην πὺν τὸν διέκρινε μπόρεσε νὰ ἀντιληφθεῖ τὸ πνεῦμα τοῦ ἁπ. Παύλου καὶ νὰ ἀποδεχθεῖ τὴν στάση του. Ἡ παρατήρησις αὕτη εἶναι ἰδιαίτερα σημαντικὴ, καθὼς θέτει τὸ πρόβλημα τῆς συναντήσεως ἐν τῇ Ἀντιόχεια σὲ ὀρθὰς βάσεις ἀπὸ τὴν μεριά καὶ τῶν δύο ἀποστόλων:

ὁ μὲν ἁπ. Παῦλος μὲ τὴν ἀγάπην του πρὸς τὴν ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου
διασώζει τὴν πίστιν τῆς Ἐκκλησίας,
ἐνῶ

ὁ ἁπ. Πέτρος μὲ τὴν ἀγάπην του σὸν συναπόστολό του καὶ τὴν ταπείνωσίν του
διασώζει τὴν ἐνότητά της.

Προσπαθώντας νὰ πείσῃ τὸν ἅγιον Ἰερώνυμο γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς θέσεώς του, δὲν διστάζει νὰ καταμετρήσῃ ἀνάμεσα στοὺς ὑποστηρικτὰς του, ἐκτὸς ἀπὸ τὸν ἅγιον Ἀμβρόσιο Μεδιολάνων καὶ τὸν ἅγιον Κυπριανὸν Καρθαγένης, καὶ τὸν ἴδιον τὸν ἁπ. Παῦλο, καθὼς θεωρεῖ αὐτονόητο πὼς, μετὰ τὴν δήλωσιν τοῦ στίχου Γαλ. 1:20 ὅτι δὲν ψεύδεται, δὲν ὑπάρχει καμμία περίπτωσις νὰ προχωρήσῃ ἐν τῇ ψευδῇ ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλήματος πὺν προέκυψε ἐν τῇ Ἀντιόχεια, ὅπως ὑποστηρίζουν οἱ ὁπαδοὶ τῆς θεωρίας τοῦ θεάτρου⁷⁷.

74. SCHAFF, St. Augustine: 800-801.

75. SCHAFF, St. Augustine: 800-801.

76. SCHAFF, St. Augustine: 803.

77. SCHAFF, St. Augustine: 804-805.

Συμπεράσματα

Ἡ συγγραφή τοῦ ὑπομνήματος τοῦ Marius Victorinus πυροδότησε τὴν κυκλοφορία μιᾶς σειρᾶς ὑπομνημάτων στὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολή, τὰ ὁποῖα γιὰ πρώτη φορὰ ἀσχολήθηκαν μὲ τὰ σημαντικὰ θέματα ποὺ τίγονται στὴν ἐπιστολή αὐτή. Ὅπως ἦταν φυσικὸ τὸ ἐνδιαφέρον τῶν ὑπομνηματιστῶν προσεῖλκυσε καὶ τὸ περιστατικὸ ποὺ συνέβη στὴν Ἀντιόχεια προκαλώντας μία ἐνδιαφέρουσα συζήτηση ποὺ διήρκεσε γιὰ πολλὰ ἔτη καὶ ἔθεσε σὲ δοκιμασία τὶς ἐρμηνευτικὲς καί, κυρίως, τὶς διαλεκτικὲς ἱκανότητες τῶν δύο Πατέρων.

Κατὰ τὴν ἀνταλλαγὴ ἐπιστολῶν κυριάρχησε ἡ ἐπιθυμία τους νὰ διδάξουν καὶ νὰ ὠφελήσουν τοὺς χριστιανούς, ἀλλὰ καὶ νὰ βροῦν τὴν «ἀλήθειαν». Παρὰ τὰ ἐκατέρωθεν ἰσχυρὰ ἐπιχειρήματα μᾶλλον κανένας δὲν πίστηκε γιὰ τὴν ὀρθότητα τῶν θέσεων τοῦ ἄλλου.

Ἡ ἐρμηνεία τοῦ ἱεροῦ Αὐγουστίνου εἶναι περισσότερο ρεαλιστική. Ὁ ρεαλισμὸς εἶναι ἓνα ἀπὸ τὰ κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς ἐκκλησιαστικῆς σκέψεως ὑπὸ τὴν ἔννοια τῆς ἐπαφῆς μὲ τὴν πραγματικότητα καὶ τῆς ἀναζητήσεως πραγματικῶν καὶ ἐφικτῶν λύσεων. Ἔτσι, ἡ στάση τοῦ ἁπ. Πέτρου ἐρμηνεύθηκε μὲ εὐκολία ὡς σφάλμα ποὺ θὰ μπορούσε νὰ γίνῃ καὶ δὲν χρειάστηκε νὰ υἱοθετηθοῦν ἐρμηνεῖες ποὺ ἦταν πιθανὸ νὰ θέσουν ἐν ἀμφιβόλῳ τὴν ἀξιοπιστία τῆς Ἀγίας Γραφῆς.

Ἄν καὶ τὸ ἐπιχείρημα αὐτὸ ἐνέχει μιὰ δόση ὑπερβολῆς, δὲν μπορούμε νὰ παραβλέψουμε ἀνάλογο κίνδυνο, καθὼς ἡ τάση νὰ κρίνουμε τὸ ὅλον ἀπὸ τὸ ἐπιμέρους εἶναι ὑπαρκτή.

Στὴ στάση τοῦ ἁγ. Ἰερωνύμου διακρίνεται μιὰ ἀνησυχία μήπως τὸ συγκεκριμένο περιστατικὸ γίνῃ ἀφορμὴ γιὰ δυσμενεῖς κρίσεις καὶ μειωτικὸς χαρακτηρισμοὺς γιὰ τὴν Ἐκκλησία καὶ τὰ στελέχη της.

Παράλληλα, ὁ ἀναγνώστης τῆς ἀλληλογραφίας του μὲ τὸν ἱερὸ Αὐγουστῖνο διακρίνει στὰ κείμενά του μιὰ ἔντονα ἀμυντικὴ στάση, ἡ ὁποία δὲν φαίνεται νὰ ἀπασχολεῖ τὸν ἁπ. Παῦλο, ὁ ὁποῖος παραθέτει –ἐν παρόδῳ– τὸ περιστατικὸ, χωρὶς νὰ τοῦ ἀποδίδει μεγάλη σημασία.

Ἐνα ἀπὸ τὰ σημεῖα τῆς ἀλληλογραφίας ποὺ ἔχουν μεγάλη σημασία εἶναι ἡ ἀνάδειξη τοῦ φιλαδέλφου πνεύματος τοῦ ἁπ. Πέτρου, ὁ ὁποῖος μὲ τὴν στάση του διέσωσε τὴν «ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου», ἡ ὁποία ἀποτελοῦσε μέρημα καὶ τοῦ ἁπ. Παύλου.

Ὁ τελευταῖος –καὶ αὐτὸ ἐπίσης τονίζεται στὴν ἀλληλογραφία– φαίνεται νὰ προτάσσει τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν συναπόστολό του τὴν ἀγάπη, τὸ σεβασμὸ καὶ

τὴν προσκόλλησιν πρὸς τὴν «ἀλήθειαν τοῦ εὐαγγελίου», τὴν ἀλήθειαν τῆς Ἐκκλησίας, καθὼς μόνον μιᾷ ἀληθεύουσα Ἐκκλησία σώζει.

Ὁ ὁρμητικὸς χαρακτήρας τῶν δύο ἀποστόλων δὲν σάθηκε ἰκανὸς νὰ ἐκμηδενίσει τὴν μεταξύ τους ἀγάπην. Τὸ ἴδιο φρονοῦμε ὅτι συνέβη καὶ ἀνάμεσα στοὺς δύο ἐρμηνευτὰς, οἱ ὅποιοι ἀγάπησαν τὸ Χριστὸ καὶ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ προσέφεραν πολλὰ στὴν ὀρθόδοξον μελέτην καὶ ἐρμηνείαν τῶν Γραφῶν.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

(Γιὰ καλύτερη ἐνημέρωσιν τοῦ ἀναγνώστη, πέρα ἀπὸ τὰ ἔργα στὰ ὅποια παραπέμπω, παραθέτω καὶ κάποια ἀπὸ τὰ ἔργα ποὺ μὲ βοήθησαν νὰ διαμορφώσω ἄποψη γιὰ τὰ θέματα ποὺ τίγονται στὴ συγκεκριμένη δημοσίευσιν)

A. ΠΗΓΕΣ

AMBROSIAS, *Commentaries on Galatians-Philemon*, μτφρ. καὶ ἐπιμ. Gerald L. Bray, [ACT], Downers Grove: InterVarsity Pr., 2009.

SCHAFF, PHILIP (ἔκδ.), *The Confessions and Letters of St. Augustine, with a Sketch of his Life and Work*, NPNF1-01 Edinburgh: T&T CLARK (χ.χ.)

ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Τῆ προτέρᾳ συνάξει ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῇ καινῇ συναχθεὶς μετὰ τοῦ ἐπισκόπου, ταύτην ἐν τῇ παλαιᾷ εἶπεν εἰς τὴν περικυβερτησάντων τῶν Ἀποστόλων· “Ὅτε δὲ ἦλθεν Πέτρος εἰς Ἀντιόχειαν κατὰ πρόσωπον αὐτῶ ἀνέστην” καὶ δείκνυσιν, ὅτι οὐκ ἀντίστασις ἦν, ἀλλ’ οἰκονομία τὰ γινόμενα, J.-P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus (series Graeca) (MPG) 51*, Paris: Migne, 1857-1866: 371-388.

ΙΩΑΝΝΟΥ ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ, Ὑπόμνημα εἰς τὴν πρὸς Γαλάτας ἐπιστολήν εἰς κεφ. Στ’, J.-P. MIGNE, *Patrologiae cursus completus (series Graeca) (MPG) 61*, Paris: Migne, 1857-1866: 611-682.

JEROME, ST., *Commentariorum in Epistulam Beati Pauli ad Galatas Libri Tres*, PL 26.307-438D.

JEROME, ST., *Commentary on Galatians*, μτφρ. Andrew Cain, The Fathers of the Church, USA: The Catholic University of America Press, 2010.

JEROME, ST., *Commentaries on Galatians, Titus, and Philemon*, μτφρ. Thomas P. Scheck, Notre Dame, IN.: University of Notre Dame Press, 2010.

JEROME, ST., *The Principal Works of St. Jerome*, μτφρ. W.H. Freemantle, G. Lewis καὶ W.G. Mantley, [NPNF/2: 6], Edinburgh: T & T Clark.

B. ΒΟΗΘΗΜΑΤΑ

- BRUCE, F.F., Marius Victorinus and his Works, *EQ* 18 (1946): 132-153.
- BRUCE, F.F., *The Epistle to the Galatians. A Commentary on the Greek Text*, [NIGTC] Grand Rapids, Michigan: Wm.B. Eerdmans Publ., 2002.
- COOPER, STEPHEN ANDREW, *Marius Victorinus' Commentary on Galatians. Introduction, Translation, and Notes*, [OECS], 2005.
- Dunn, J.D.G., *A Commentary on the Epistle to the Galatians*, [Black's New Testament Commentaries], London: A & C Black, 1993.
- FROELICH, KARLFELD, Fallibility instead of Infallibility? A brief History of the Interpretation of Galatians 2:11-14, ἐκδ. Paul C. Empie, T. Austin Murphy και Joseph A. Burgess, *Teaching Authority and Infallibility in the Church*, Minneapolis: Augsburg Publishing House, 1980: 259-269.
- ΜΟΥΣΤΑΚΗ, ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΓΕΡ., Πέτρος και Παῦλος στην Ἀντιόχεια. Ἱστορική και ἐρμηνευτική προσέγγιση, Ἀθήνα: 2011 (ἀνέκδοτη διδ. διατριβή).
- MUBNER, FRANZ, *Der Galaterbrief*, [HThK, Band IX], Freiburg: Herder, 1974.
- OVERBECK, FRANZ, *Über die Auffassung des Streits des Paulus mit Petrus in Antiochien (Gal. 2:11 ff.) bei den Kirchenvätern*, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft, 1968 (φωτομηχανική ἀναπαραγωγή τῆς α' ἐκδ. Basel, 1877).
- PLUMER, ERIC, *Augustine's Commentary on Galatians. Introduction, Text, Translation, and Notes*, [OECS], 2006.
- ΣΙΩΤΟΥ, ΜΑΡΚΟΥ Α., *Προλεγόμενα εἰς τὴν ἐρμηνείαν τῆς πρὸς Γαλάτας Ἐπιστολῆς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου*, Ἀθήνα: Ἐκδόσεις Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, 1972.
- SOUTER, A., *The Earliest Latin Commentaries on the Epistles of St. Paul*, Oxford: At the Clarendon Press, 1927.
- ΣΤΟΓΙΑΝΝΟΥ, ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Π., Ἡ Ἀποστολικὴ Σύνοδος, *ΕΕΘΣΠΘ* 18 (1973): 29-218.
- ΤΣΑΚΑΛΩΤΟΥ, ΕΥΣΤΡΑΤΙΟΥ, *Λατινοελληνικὸν Λεξικόν*, Ἀθήνα: Ἐκδ. Δαρεμᾶ, χ.χ. (α' ἔκδ. 1889).